

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАРЫНА БЕЛГИЛИ БОЛҒАН ХОЖА НАСРЕДДИН, АЛДАР КӨСЕ, ӨМИРБЕК ЛАҚҚЫҒА БАЙЛАНЫСЛЫ ИЗЕРТЛЕҮЛЕР

С.С.Қазақбаев – филология илимлеринің докторы (DSc), профессор
Әжиязия атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: анекдот, фольклор, хикая, ривоят, импровизация, афсона, юмор, сатира, гипербола.

Ключевые слова: анекдот, фольклор, рассказ, повествование, импровизация, легенда, юмор, сатира, гипербола.

Key words: anecdote, folklore, story, tale, improvisation, legend, humor, satire, hyperbole.

Кирисиў. Анекдотлар күлкили, өткір сөзли, сатиралық ямаса юморлық, лапгөйлик, гиперболалық қасиетлерге ийе болып келеди. Және бир айырмашылық белгиси қысқа сюжетке қурылған болып, көлеми үлкен болмаған аңыз еки хәм жазба прозалық шығарма. Күлкили сөзлердің мазмұны қысқа болғаны менен тийкарынан адамлардың өмирдеги турмысынан, олардың психологиялық өзгешеликлерин есапқа алған жағдайда, унамлы хәм унамсыз ўақыялардың шеңберинде, тәрбиялық әхмийетке ийе базы бир мәселелерди ашып көрсетеди.

Әдебиятлар анализи. Қарақалпақ халқының аңыз еки әдебиятын жыйнаў, баспадан шығарыў, мақалалар жазыў XX әсирдің 30-40-жылларынан басланып, А.Бегимов, К.Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, А.Шамуратов, Х.Тәжимуратовлар тәрәпинен «Алдар көсе», «Хожа Насреддин», «Өмирбек лаққы»ға байланысly анекдотларды жыйнаўда өзлериниң үлесин косты.

1962-жылы биринши рет К.Мақсетов, Н.Камалов, К.Мәмбетназаровлар тәрәпинен «Қарақалпақ халық легендалары хәм анекдотлары» атамасында китап басылған болса, китапта Хожа Насреддин хәм Өмирбек лаққының анекдотларына орын берилген [2].

Ал, 1990-жылы болса, «Өмирбектин анекдотлары» деген ат пенен көлемли топлам басып шығарылды.

1992-жылы Ю.Пахратдиновтың «Өмирбек лаққы хәм юмор сатира мәселесине» китабында кең талқыға алғанлығын көриўге болады.

Анекдотты өз алдына жанр ретинде қараў Н.А.Баскаковтың илимий мийнетлеринде усыныс етилген.

Тийкаргы бөлим. Анекдотлар ямаса күлдириги сөзлерди ким болса, сол қәлеген адам айта бермейди. Неге дегенде, анекдотты айтыўшы сөзге шешен, оратор, тил байлығы бай адамның характерин тез аңлай алатуғын шеберликке ийе адамлар ғана айтыўы мүмкин.

Күлкили сөзге жан ендирип айтыў атқарыўшының шеберлигине байланысly болып, ол адамлардың ишек-силесин қатырып күлдиреди, ләззет алыў арқалы адамлар разы болады.

Шығыс халықларында латифа, зарифа, надира, алжиба (арабша-хәзил-тапқыр әнгимелер) деп атаса, батыс әдебиятында анекдот деп атайды.

Анекдот деген сөз грекше жәрияланбаған, баспаға шықпаған, аңызша айтылған «өткір сөз» деген мәнини билдиреди.

Анекдот термин сыпатында ең дәслеп Византияда VI әсирде пайда болған болса, Рим тарийхшысы П.Кисарийский әдебиятта қолланылғаны менен белгили болса, тарийхта бул жанр парсы хәм араблардан тараған деген аңызлар бар. Бирақ бул мағлыўматты

үзил-кесил дурыс деп мақуллаў жүдә қыйын. Себеби, хәр елдің өзине тән Қожанасыры болған. Түркий халықларында Қожанасырды оқымысly, устаз деп айтса, Орайлық Азияда молла, әпенде деген аңыз, рәўиятлар ушырасады [1].

Қожанасырдың тарийхта болған, болмағаны туўралы хәр қыйлы болжаўлар бар. Мәселен, түркий илимпазлары тәрәпинен Қожанасыр 1207-1285-жыллары Түркияның Ақшахар деген қаласында өмир сүрген деп дәлийлленсе, Қожанасыр деп жүргенимиз XIII әсирде жасаған Әзербайжанның белгили илимпазы Насраддин Түси Хажы деп жүритиледи, баска бир дереклерде Қожанасырдың Әмир Темур тусында (XIV-XV) әсирлерде жасаған деген мағлыўматлар ушырасады. Ал, тәжик, араб әдебиятларында Қожанасырды Джуха деген адамның аты менен байланыстырады.

Тийкарында да X әсирде «Джуха» туўралы анекдотлар («Китаб наводир Джуха») деген күлдириги әнгимелер жарияланған. Парсылардан тараған Джуха келе-келе түркше Молла Насреддинге айланғанмыш деген рәўаятлар да ушырасады [1].

Шегерасы менен таралған кеңисликке қарағанда, Қожанасырды бир ғана елдің Қожанасыры деп бөлип айтыў мақсетке муўапық еместей. Себеби, буны ким айтты? – Қожанасыр айтты. Бул кимнің қылығы? Қожанасырдың қылығы деген өмирден алынған күлкили қызық әнгимелер хәр елден табылады.

Қазақ халқында тараған Қожанасырдың өзін еки тайпаға бөлип қарайды:

а) Ана топырақтан туўған Қожанасыр (қазақ халқының аўызеки әдебиятында);

б) Баска елдерден, дүнья жүзине тараған Қожанасыр. Ол күшли сезимтал импровизациялық қәбилетке ийе, оның ақыл-күшиниң алдында хеш нәрсе төтепки бере алмайды. Бирақ сөз бенен жалғыз аўыз өткір ой тапқырлығы менен көзге түскен [1].

Мәселен, Насреддин түски ўақытта аўқатланып шыққаннан кейин далаға шықса, ешегин терекке байлап қойған жеринде көринбейди. Ашыўы келген Насреддин, халайық, хә-халайық егер мениң ешегимди алған адам, хәзир орнына алып келип қоймаса онда, ол адамға әкемнің қылғанын қыламан, – депти. Сонда урылар қорыққанынан Насреддиниң ешегин орнына алып келип қойыпты. Сонда бирейи Насреддиннен:

- Әкең не қылып еди, -деп сорағанда;

- Ешегин жойтып, пияда қайтқан екен, – деп жуўап берген екен.

Бир күни жаслық хәм ғаррылық хакқында гүрриң болыпты. Сөйлеў гезек Хожанасреддинге келгенде, ол:

- Мен хәзир қартайсам да мениң күшим жас ўақытларымдағыдан хеш кемиген жоқ, – дейди.

- Сиз оны қайдан билесиз? – депти оған қасындағы адамлар.

- Бизің шарбақта үлкен тас бар. Сол тасты мен жас ұақытларымда да көтере алмаған едим, хәзир де көтере алмайман, – депти [2].

Ш.Ұалиханов түркий тиллес халықларына ортақ болған, әсиресе қарақалпақлар менен қазақлар арасында кең тараған Жийренше шешен менен Асан қайғыға жоқары баха берип, ноғайлы қәўиминиң бирлеспеси тусындағы жасаған философлар деп атайды [6].

Соның менен бирге, еки түркий халықтың жақынлығы менен уқсаслығы олардың нақыл-мақалларында, салт-дәстүр жырларында, ертеклерінде, дәстанларында, Жийренше шешен, Асан қайғыға, Қорқыт атаға байланыслы аңызларында, Алдар көсе менен Хожанасириддинниң анекдотларында хәттеки басқа фольклордың үлгилерин жыйнаўда Ш.Ұалиханов белсендилик көрсеткен. Буның дәлили сыпатында белгилі илимпаз рус-қарақалпақ мәдениет қатнасықларының тарийхый дереклерин терең изертлеўши М.Нурмухаммедов XIX әсирдің орталарында жасаған атақлы қазақ илимпази Ш.Ұалихановтың мийнетлерин жоқары бахалап "Қарақалпақларға алдыңғы рус мәдениетиниң тәсири белгилі қазақ илимпазы, демократ-ағартыўшысы Ш.Ұалиханов арқалы да болғанлығын айтыўға болады" [7] – деп жазады.

Улыўма алғанда, Ш.Ұалихановтың қарақалпақ фольклоры бойынша жазып алған мийнетлери, пикирлери, бизге қалдырған барлық илимий мийрасы бүгинги күнде бизлер ушын айрықша қадирли екенин айтсақ мақсетке муўапық болады.

XX әсирдің 20-30-жылларында Орайлық Азияда жазыўшы, фольклор жыйнаўшы, художник Леонид Соловьевтиң "Хо́да Насреддин" хаққында жазған повести киноға айланды, 1973-жылы Хожа Насреддинниң өмир жолы хаққында арнаўлы диссертация жазылып исленди. Түркий халықларының тарыйхында, мәдениетинде, фольклорында Насреддин образы халықтың алғысына мияссар болған бирден-бир инсан болған. Бул повестте жазыўшы, Насреддинниң балалық ўақтынан баслап ер жетип халықтың арасына кирип келгенге шекемги дәўирдеги өмири сүүретленген.

Насреддин хаққындағы образды жазыўшы трансформациялаў нәтийжесинде оның дүньяға көзқарасы дүнья таныўы, философиялық пикир-ойлары, минез-кулқының унамлылығын, улыўма психологиялық жақтан хәр тәреплеме өсип раўажланған қәбилетин шеберлик пенен сәўлелендириў арқалы ашып бере алған.

Түркий халықларының ауызеки әдебиятында белгилі болған Хожа Насреддинға байланыслы анекдотлардың пайда болыўы оның сөзге шешенлиги, тапқырлығы, зийреклиги үстем класс ўәкиллеринен мийнеткеш халықты қорғаўы хәм қоллап-қуўатлаўы сол дәўирдеги халыққа зулымлығын өткерген бай-феодаллардан хақысын алып берген инсан сыпатында халыққа белгилі болған.

1970-жылы Нөкисте рус тилинде биринши мәртебе Б. Привалов аўдармасында "Анекдоты Омирбека" деген

ат пенен кітап басылып шықты. Бул кітаптың ақырында "Анекдоты Омирбека и некоторые вопросы сатирико-юмористического фольклора" деген монография берилген [10].

Ал, бул кітап және 1977-жылы екінши рет баспадан шыққан.

Анекдотлардың пайда болыўы түркий халықларына белгилі болған Алдар көсе, Насреддин әпенди ямаса Қожанасыр атамасына ийе болған және Жийренше шешен, Асан Қайғы, Омирбек лаққы сыяқлы образлардың айналасында неше әсирлер даўамында өмир сүрип киятырған аңыз әпсана рәўаятлар тарийхта қалған.

Алдар көсе тек ғана қазақ халық ауызеки әдебиятында емес ал татар, башкурт халықларының аңызларында әпсана рәўаятларында айтылып келмекте. Қазақ халқының Алдар көсеси сыртқы көриниси, формасы жағынан бәлент, сүйкимли, шашы қара, бирак оның көселигинен дәрек беретугын саўлатлы адам болғанлығы айтылады. Ол таў менен дала арасында кеңисликте жүрген десе, ал башкуртларда Алдар көсе тоғайдың дәрья, көллердің жағасында өмир сүрген деген рәўиятлар орын алған.

Алдар көсениң алды менен бай адамлардың, хан бийлердің менменлигин әшкаралап, халықтың мәпин гөзлеп, олардан әпиўайы жол менен сөз құдирети арқалы, шәриятқа қарсы болмаған жағдайда әшқара етиў арқалы өзлериниң кемшиликлерин өзлерине уқтырып отырған. Яғнай айтқанда тапқырлық, зийреклик, ойшыллық, шеберлик пенен адамды ойландыратугын, күлдиретугын сөзди табыўдың қанша қыйыншылығын айтпай-ақ билиўимизге болады.

Сонлықтанда, күлкили сөзлерди күлки туўдырып айта алатугын адамлар болады, ал гейпара адамлар буны келистире алмайтугыны анық. Соның ушын күлкили сөзге жан ендирип айтыў атқарыўшының шеберлигине байланыслы болған. Мысалы:

Бир күни түнде Алдар көсениң үйине уры түсипти. Алдар көсе урылардың келгенин билип, уйықлаған адамдай қурылдап жата берипти. Урылар үйдеги затларды алып баратырған ўақытта Алдар көсе де астына төсенип жатырған кийизин қолтықлап қысып, урылар менен қосылып кете береді. Қараңғыда урылар Алдар көсени танымапты.

Бир жерлерге барғанда Алдар көсе урыларды биреўдің мал қамап қойған сейисханасына жасырады да, өзи далаға шығып сейисхананың аўзын қулыплайды. Сөйтип, аўылындағы адамларға хабар берип, урыларды услап береді. Халық урыны тутьп бергени ушын Алдар көсеге рахмет айтыпты. Алдар көсе затын алып үйине қайтыпты.

Сондай-ақ Хожанасреддин әпенди хаққындағы анекдотлар циклиниң сырт ел халықларында атап айтқанда, Араб, Индия, Түркия, Арқа Африка еллеринде айтылатуғынлығы туўралы дәлиллеўлер бар [3].

Жуўмақ. Жуўмақтастырып айтқанда Хожанасреддин, Алдар көсе, Омирбек лаққы хаққындағы анекдотлар бүгинги күнге шекем сақланып келген болса, келешекте де бул тарийхый шахслар әсирлер даўамында тарийхта қалары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. – Алматы: «Раўан» 1990.
2. Мақсетов Қ., Камалов Н., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық аңызлары хәм анекдотлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1995.
3. Гордлевский В.А. Избранное сочинение. – Москва: 1961. К.С.Давлетов О происхождении образа Ходжи Насреддина (канд.дисс.). – Москва: 1961.
4. Халмухаммедов Ш. Анекдот как жанр туркменского фольклора (канд.дисс. автореферат). – Ашхабад: 1966.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўыз еки дөретпелери. – Нөкис: «Билим» 1996.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жийнағы 2-том, Аўызеки халық творчествосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
8. Соловьев Л. Проблема народа в «Повести О Ходжа Насреддине». // Материалы второй и третьей научных конференций молодых ученых Узбекистана, вып. I. – Ташкент: «Фан», 1970.
9. Роль анекдота в диалоге Л.Соловьева О Ходжа Насреддине. сб. «Вопросы литературоведения и языкознания». // (Материалы третьей и четвертой конференций молодых ученых). – Ташкент: «Фан», 1972.
10. Привалов Б.С. Анекдоты Омирбека. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1970.

РЕЗЮМЕ. Мақолада туркий халқларға маълум бўлган сўз усталари ҳақида афсона, ривоят ва латифаларнинг пайдо бўлиши билан ўраниш масалалари муҳокама қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются вопросы исследования возникновения легенд, преданий и анекдотов о мастерах слова, известных тюркским народам.

SUMMARY. The article discusses the emergence and research of legends, tales, and anecdotes about the masters of the word known to the Turkic peoples.

ГЛОБАЛЛАСЫҰ ДӘҰИРИНДЕ ӘДЕБИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Т.А.Тортқулбаева – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: глобаллашув, адабиёт, маданият, тил, таржима, сонли адабиёт.

Ключевые слова: глобализация, литература, культура, язык, перевод, цифровая литература.

Key words: globalization, literature, culture, language, translation, digital literature.

Кирисиў. ХХІ әсир – технологиялық раўажланыў хәм мәлимлеме алмасыўдың жеделлиги менен ажыралып туратуғын глобалласыў дәўири. Бул ҳәдийсе барлық жәмийетлик-мәдений тараўларға, әсиресе, әдебиятқа терең тәсир етпекте. Глобалласыў – экономикалық, мәдений, социаллық, сиясий кеңисликлердин бир-бирине жақынласыўы, мәмлекетлер аралық шегаралардың әзилесиўи. Бундай жағдайда ҳәр бир миллеттиң руўхый өзлиги, тил хәм әдебий мийрасы әҳмийетли мәселе сыпатында күн тәртибине шығады.

Руўхый қәдириятлардың шеңбери жүдә кең. Оған инсанның адамгершилиқ санасын белгилейтуғын әдеп-икрамлылық, ийманлылық, мийрим-шәпәттилиқ, қайырқомлылық, изеттилиқ, миймандослық, әдиллиқ сыяқлы пазыйлетлерден баслап, сол миллеттиң миллий тилинде, миллий турмысында әдет-дәстүр сыпатында жаратылған, сол халықтың жәмийетлик турмысы ушын зәрүр болған барлық пайдалы нәрселер киреди. Демек, руўхый гәзийненің тийкарын билим, илим, көркем өнер, әдебият, мәденият, үрп-әдет, дәстүр, экономика хәм басқалар қурайды.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Әдебияттың глобалласыў дәўириндеги жағдайын үйрениўши илимпазлар хәм изертлеўшилер әдебият хәм мәденият миллий шегаралардан шығып, глобал кеңисликте қалай раўажланып атырғаны, тил, мәдений, тарийхый өзгешеликлер шеңберинде қалай қабыл етилип атырғаны, тарқалып атырғаны, трансформацияланып атырғанын үйренеди. Бундай изертлеўшилер қатарына сырт елли хәм қазақстанлы илимпазлар да киреди.

Халықаралық изертлеўшилер, белгили әдебияттанушы, мәденият таныўшылардан Дэвид

Дамрош Гарвард университетиниң профессоры, жәхән әдебияты түсинигин раўажландырған жетекши илимпазлардан бири. Оның мийнетлери глобалласыў дәўириндеги әдебият алмасыўы хәм аўдарма мәселелерине бағышланған. Бул бойынша илимий мийнети What Is World Literature? 2003-жылы басып шығарылды. Француз изертлеўшиси Паскаль Казанова дүнья әдебий кеңислиги ҳаққындағы теориясын усыныс еткен. Илимий жумысын 1999-жылы жазған. The World Republic of Letters әдебияттың халық аралық базардағы "орай" хәм "шетки" дүзилисин сыпатлайды. Ал, Гейл Вайсингер болса, мәдениятлар арасындағы әдебий байланыслар хәм театр, драма сыяқлы бағдарларды глобалласыў көзқарасынан изертлейди.

Қазақ әдебиятын глобалласыў көзқарасынан изертлеген илимпазлардан Қансейит Әбдезулы болса "Хәзирги заман қазақ әдебияты, постмодернизм хәм глобалласыў" мәселелерин изертлеген. Ол өзиниң мийнетинде әдебияттағы жаңа бағдарларды анализлейди. Илимпаз Нурлан Оразалин болса, глобалласыў дәўириндеги қазақ әдебиятының руўхый-мәдений пүтинлиги, миллий қәдириятлар ҳаққында пикирлер билдирген, мақалалар жазған.

С.Негимов әдебияттаныў илиминдеги хәзирги тенденциялар хәм миллий әдебияттың дүнья кеңислигине кириў жолларын көрип шыққан. Белгили сыншы илимпаз Дандай Ысқақулы қазақ әдебиятының келешеги, глобалласыў дәўириндеги руўхый қәуип-қәтерлер хәм жаңаланыў бағдарларын изертлеген. Дандай Ысқақулы "Әдебий сында жаңаланыў бар" мақаласында "Дүньяда, жәмийетте болып атырған глобалласыў ақыбетинде сөз өзгере баслағаны, инсан да, сол инсан жасап атырған турмыс та ләрзеге келе баслағандай. Хәзир бир аўыз сөзден дени саў адам